

UDC 930.1:94(477.75):297

**THE ORIGIN AND ACTIVITY OF THE TAURIDE
MOHAMMEDAN SPIRITUAL BOARD
(TO THE HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE)**

O. Mavrina

Assoc. Prof., Ph.D. History, Senior Researcher,
Institute of Oriental Studies of the National Academy
of Sciences of Ukraine, Kyiv (Ukraine)
omavrina@gmail.com

The article discusses the historiography of the problem of the origin of the Tauride Mohammedan Spiritual Board (hereinafter TMSB) and its activity as a body of religious self-government of Muslims of Crimea, which was under the control of the state bureaucratic machine of the Russian Empire.

An analysis of the main topics of the 19th century historiography regarding the Muslim population, various Crimean literature of ethnographic, historical, juridical, statistical, and memoir character in the last quarter of the 19th century – before the beginning of the 20th century gives grounds to assert that there is no holistic attempt to study the processes of creation and activity of the TMSB.

The presentation of the factual material based on a study of Crimean archival sources, an analysis of the press and the legislative framework regarding the creation of TMSB were carried out by I. Alexandrov, a leading researcher of TMSB of the 20s of the 19th century. However, the factual material presented by the researcher did not coincide with his value judgments, which were inherent to most scientists of the late 19th – early 20th century. These judgments were based on the thesis that the Muslim clergy from the time of the last Crimean Khan Shagin-Girey remained in their places and was ruled on the “previous grounds”. However, the author’s works show the opposite, that the governance and life of Muslims did not remain the same.

An analysis of the historiographical heritage and the legislative base leads to the conclusion that, starting in 1831, the activities of the TMSB became more and more regulated. TMSB structurally entered the Ministry of Internal Affairs and became part of an extensive bureaucratic system.

Key words: historiography, Tauride Mohammedan Spiritual Board, Muslims, Crimea, Russian Empire

О. С. Мавріна

**ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ТАВРІЙСЬКОГО
МАГОМЕТАНСЬКОГО ДУХОВНОГО ПРАВЛІННЯ
(до історіографії питання)**

Дослідження історії виникнення та діяльності Таврійського Магометанського Духовного Правління (далі ТМДП) як органу релігійного самоуправління мусульман Криму, який перебував під контролем державної бюрократичної машини Російської імперії, має певні напрацювання й актуалізується сьогодні у зв'язку зі схожими процесами, що відбуваються у сфері релігійного життя мусульман Криму.

Перші наукові дослідження стану мусульманського населення в Криму, мусульманського права, землеволодіння кримських татар розпочались наприкінці XIX століття і були приурочені до 100-літнього ювілею так званого “приєднання Криму до Росії”. У працях В. Х. Кондараки висвітлювались релігійні звичаї кримських татар; питання кримськотатарського землеволодіння було розглянуто в роботах Г. Блюменфельда, Ф. Лашкова, аспекти, пов'язані з мусульманським правом спадкоємності та власності, викладені в працях В. Мухіна, М. Торнау; діяльність МВС щодо мусульман Таврійської губернії висвітлена в праці М. Варадінова [Кондараки 1873; 1875; Кондараки 1883; Блюменфельд 1888; Лашков 1897; Мухин 1898; Торнау 1882; Варадинов 1858–1863].

Що стосується дослідження історії створення та діяльності ТМДП, то в цей час також з'являється праця “Сто лет жизни Тавриды”, у якій історик та краєзнавець Криму А. Завадовський дає побіжний огляд становища мусульманського духовенства за 100 років, зазначивши, що Катерина II надала досить великі привілеї мусульманському духовенству. Оцінюючи події, які відбулися в Криму з кінця XVIII по кінець XIX століття, з позиції “державництва”, акцентуючи на позитивних змінах, що привнесла Російська імперія в Крим та в життя кримських мусульман, А. Завадовський всі негативні моменти пов'язує з діяльністю самого духовенства, з його зашкарублістю, відсталістю і т. ін. Відзначаючи, що в 1873 р. в Криму нараховувалися 1531 мечеть, 21 текіє, 25 медресе, 35 мектебів (за даними рапортів каймаканів барону О. А. Ігельстрому), автор наголошує, що їх і зараз не

менше, але “они находятся в страшном упадке, от беззаботности и невнимания самого духовенства, весьма неудовлетворительно распоряжавшегося своими средствами” [Завадовский 1885, 92–94; ПСЗРИ 1832, т. 6, № 5033].

Позитивно оцінюючи факт створення ТМДП та підпорядкування його Міністерству внутрішніх справ, А. Завадовський вбачає багато спільного в статуті ТМДП і статуті “наших православных консисторій”, вказуючи, однак, що юрисдикція ТМДП дещо ширша, ніж консисторська, оскільки опікується і деякими цивільними справами. Автор досить критично висловлюється про наслідки управління ТМДП мусульманськими навчальними закладами, порівнюючи їх із православними семінаріями та училищами. А. Завадовський підкреслює, що “из наших духовных воспитанников мы встречаем образованных ученых и просвещенных людей, занимающих высокие положения, как епископы, архиепископы и митрополиты; магометанская же нация поставила за 100 лет одного окончившего курс в университете [виділення моє. – О. М.]; все прочие далее 3 и 4 класса гимназии не пошли по русским учебным заведениям, а какие оказали успехи в магометанских... так они ничем своей учености не проявили, даже на татарском языке, как проявили себя **арабские, турецкие и персидские ученые**” [виділення моє. – О. М.] [Завадовский 1885, 137–138]. Дає також позитивну характеристику Положення 1831 року [Завадовский 1885, 93–94].

Аналіз досить великого розмаїття кримознавчої літератури етнографічного, історичного, правознавчого, статистичного, мемуарного характеру останньої чверті ХІХ – до початку ХХ століття дає підстави говорити про відсутність якоїсь цілісної спроби дослідити створення і діяльність ТМДП.

Цю спробу здійснив І. Ф. Александров у циклі праць, що побачили світ у перші десятиліття ХХ століття. У 1914 році на сторінках ИТУАК (Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии) вийшло дослідження, присвячене управлінню духовними справами мусульман Криму після 1783 року. У першій частині подано опис основних духовних посад в ісламі і їхніх обов’язків [Александров 1914, 207–211] та проаналізовано політику Російської держави у сфері реформування управління духовенства у Криму.

І. Александров, оціночні судження якого були притаманні більшості дослідників того часу, зазначив, що все мусульманське духовенство, яке існувало за часів останнього кримського хана Шагін-Гірея, залишилось на своїх місцях і “управлялось на прежних основаниях” [Александров 1914, 212]. Ретельно дослідивши архівні джерела як у Криму, так і в Санкт-Петербурзі, пресу та законодавчу базу того часу, яка стосувалася створення ТМДП, І. Александров продемонстрував своїми роботами, що управління і життя мусульман не залишились колишніми.

До 1783 року на чолі мусульманського духовенства Криму стояв муфтії Мусалар ефенді й кадї-аскер Сеїт Мегмет ефенді. 24 квітня 1784 року іменним указом вони були затверджені на своїх посадах із жалуванням 2 000 і 1500 руб. відповідно [Александров 1914, 212; ПСЗРИ 1830, № 15988].

Після смерті в 1791 році муфтія Мусалара ефенді його обов’язки виконував кадї-аскер Сеїт Мегмет ефенді. З 1794 року (указ імператриці Катерини на ім’я графа В. Зубова від 23 січня 1794 р.) згідно з поданням таврійського губернатора Сеїт Мегмет був призначений муфтієм Таврійської області з жалуванням 2 000 руб. на рік, посаду кадї-аскера було ліквідовано. Замість посади кадї-аскера на жалування 1500 руб. у рік було введено посади шести ефендіїв із жалуванням – першому 500 руб., іншим п’яти ефендіям – 200 руб. на рік [ПСЗРИ 1830, № 17174]. Таким чином, указом від 23 січня 1794 р. “О бытии в Таврической области Магометанскому Духовному Правлению под председательством Муфтия” було створено Правління, яке управляло усіма справами мусульман Криму до 1831 року [ПСЗРИ 1830, № 17174].

І. Александров зауважував, що шаріат, як закон, що регламентує й духовну, й матеріальну сторони життя мусульман і є не тільки релігійно-обрядовим законом, а й зводом усіх правових норм, насамперед сімейних, спадкових, та стосується як правовідносин у мусульманському оточенні, так і правовідносин мусульман із представниками інших віросповідань, “не міг без примусу поступитися своїми позиціями” [Александров 1918, 317]. Очевидно, цей примус полягав, окрім усього, у “неспішному” розв’язанні питань управління кримськими мусульманами, яке розтягнулося на 37 років.

Необхідно було розв'язувати питання у сфері застосування мусульманського права, постійно виникали сумніви щодо меж застосування шаріату та дії цивільного і карного кодексу російської держави. У зв'язку з цим 17 вересня 1796 року Катерина II видала на ім'я графа В. Зубова маніфест, у якому серед іншого декілька положень стосувались і становища мусульманського духовенства: 1) мусульманське духовенство було звільнено від усіх податків; 2) *закат (зекаят) – податок на бідних* – встановлювався як необов'язковий податок; 3) керівництво духовенства мало сприяти і вчити свій народ вірності російській державі; 4) судові справи між приватними особами мали вирішуватися за мусульманськими законами за посередництвом улемів, а в разі незгоди керуватися загальними законами; 5) при поділі спадку по смерті керуватися законами шаріату, у разі незгоди – загальними законами щодо поділу майна [Арапов 2015, 593; Александров 1918, 317–318].

23 листопада 1826 року був виданий указ, що затверджував правила “про порядок призначення кадіїв у Криму” [ПСЗРИ 1830, т. I, № 690], але фактично весь цей проміжок часу (від часу відкриття і до 1831 року) Правління працювало “без яких-небудь виданих у законодавчому порядку директив та без точного визначення прав і обов'язків та справ, що підлягали його розгляду” [Александров 1914, 215].

Слід відзначити, що І. Александров досить реалістично оцінював дії російського уряду, вказуючи на те, що необхідно було надати в очах татарського населення виняткового значення цій події, тому на честь публікації і введення в дію указу таврійським губернатором С. С. Жегуліним було організовано урочистий захід [Александров 1914, 213].

І. Александров вважав день видання указу, тобто 23 січня 1794 року, днем створення ТМДП; називав цю установу “мертво-народженою”, оскільки, окрім обов'язків “надзираючого” за духовенством, Правління жодної діяльності проводити не могло [Александров 1918, 316].

Однак ухвалені закони не розв'язували питання про права та обов'язки новоствореного Магометанського духовного правління. З початком правління Олександра I (1801) це питання активізувалося.

Протягом першого десятиліття ХІХ століття з'явилося два проекти прав і обов'язків Магометанського правління, яким передувало звернення в 1801 році муфтія Сеїт Мегмета до імператора Олександра І, у якому він виклав аргументи розширення штату Правління та визначення сфер його діяльності, посилаючись на 2 попередні маніфести Катерини – від 8 квітня 1783 р. і 17 вересня 1796 р. – та затвердження Катериною доповіді Сенату від 9 листопада 1794 р. “Об оставлении владельцев Таврической области в свободном распоряжении их поместьями, вотчинами и т. п. дворянскими именьями...” [ПСЗРИ 1830, Т. 21, № 15708; Александров 1918, 317; ПСЗРИ 1830, т. 23, № 17265].

Саме пункти цієї записки муфтія Сеїт-Ахмета були опрацьовані новоросійським військовим губернатором І. Міхельсоном і лягли в основу указу Олександра І від 14 листопада 1802 року на ім'я сенатора І. Лопухіна про необхідність дослідити питання загального стану магометанського духовенства в Таврійській губернії та визначити, за якими правилами буде функціонувати Правління. Імператор додав до свого указу також постанови 1788 р., розроблені для Оренбурзького і Казанського магометанського духовенства, якими необхідно було керуватися.

І. Александров опублікував проекти Положення про діяльність ТМДП – проект сенатора І. В. Лопухіна (1803 р.) і проект таврійського губернатора Д. Б. Мертваго (1805 р.) – та власне Положення 1831, що дає змогу порівняти та проаналізувати ці проекти [Александров 1918, 322–328, 331–335, 342–351; Александров 1914, 216–218].

Проект І. Лопухіна був представлений у вигляді доповіді імператору та, окрім пунктів, які були окреслені імператором в указі, містив власні думки стосовно створення і функціонування ТМДП: “...соображал существо ТМДП с существом оного в губерниях Казанской и Оренбургской”, оскільки в 1800 році проводив ревізію в Казанській і Оренбурзькій губерніях, за що був відзначений імператором.

І. Лопухін вважав, що “муфтию и правлению их духовному быть под указами губернского правительства”. Сенатор пише: “Умножат число магометанского духовенства ни какой основательной причины **быть не может** [виділення мос. – О. М.]. Вся польза от духовенства и во всяком исповедении состоит

единственно во влиянии благочестивых одного членов [виділення мос. – О. М.] своим просвещением и нравами на общество; но таковых едва ли где бывает сотнями, а тем более тысячами, и не в столь малолюдном крае как Таврида, в коем целая почти десятая часть всего народа составляет духовное звание... а умножение и неограниченность числа дают только повод искать состояния и входит в него для тунеядного життя, в избежание от повинностей к тягости общественной... [Александров 1918, 326].

Проект І. Лопухіна не був затверджений і, як свідчить подальший розвиток подій, десь загубився в нетрях чиновницько-бюрократичної машини Російської імперії, але його положення симптоматично вказують на те, яку роль мало відігравати ТМДП в системі Російської держави.

Створення проекту І. Лопухіним збіглося в часі із проведенням реформ практично у всіх галузях державного управління, тому *“було не до такої дрібної деталі в державному механізмі як духовне правління для кримських мусульман”*, а з початком воєнних дій (1803–1806 – війна у складі коаліції проти Франції; 1804–1813 – російсько-перська війна; 1806–1812 – російсько-турецька війна) *“крайові потреби”* відійшли на другий план [Александров 1918, 329].

Після звернення муфтія Сеїт Мегмета губернатор Таврійської губернії Д. Б. Мертваго представив 28 вересня 1805 р. проект Положення і штат Духовного правління.

Дослідник історії ісламу в Росії Д. Арапов, оцінюючи ці два проекти, писав: *“Блестяще, с литературной точки зрения, написанное творение выдающегося представителя русской общественной мысли того времени Лопухина несомненно превосходило по уровню осмысления поставленных задач и проблем более приземленное, носящее мелочно-бюрократический характер сочинение Мертваго. Однако, оба этих проекта так и не были реализованы и, более того, оказались вне поля внимания последующих устроителей Таврического Магометанского Духовного правления”* [Арапов 2005, 22].

Проект Д. Мертваго також не було затверджено, 21 лютого 1809 року новий муфтії Сеїт Муртаза звертається до губернатора

Андрія Михайловича Бороздіна з аналогічним проханням. Муфтії додав штат і правила, розроблені Д. Мертваго, та зробив власне доповнення Положення, яке губернатором А. М. Бороздіним було направлено міністру внутрішніх справ. Через два роки муфтії знову підготував правила, і через губернатора 13 липня 1811 р. вони були представлені Дюку де Рішельє з проханням посприяти в їхньому затвердженні [Александров 1918, 336].

І тільки 23 грудня 1831 року таке Положення було ухвалено: видано указ Сенату, яким затверджувалось “Положение о таврическом магометанском духовенстве и порядке отправления подлежащих его ведению дел” [ПСЗРИ 1832, т. 6, № 5033].

У цей період серед інших законів, що стосувалися Криму і кримських татар, були ухвалені закони, які безпосередньо стосувалися мусульманського духовенства: 2 липня 1826 р. про дозвіл поділу маєтків мусульман за законами шаріату, 23 листопада 1826 р. затверджено Положення Комітету міністрів про порядок призначення кадіїв у Криму, 27 березня 1830 р. – про розгляд справ за законами шаріату про непокору дітей батькам [Хайредінова 2016а, 28–29].

Той факт, що положення ухвалювалося впродовж 37 років, свідчить про те, що питання мусульманського духовенства Криму не було пріоритетним для російського державного управління. Д. Арапов вважав, що матеріали І. Лопухіна і Д. Мертваго були забуті й не враховувалися при підготовці рішення про фактичне створення ТМДП в 1831 р. [Арапов 2015, 595].

Якщо порівняти попередні проекти з Положенням 1831 року, то помітно, що в Положенні більш широко розглянуто коло діяльності ТМДП. Дії Правління поширені на мусульман західних губерній, більш регламентовані й обов’язки як самого Правління, так кожної з духовних осіб, відновлена посада кадї-аскера, але з дещо іншими функціями, ніж у проекті І. Лопухіна, і т. ін.

Таким чином, цим положенням таврійському мусульманському духовенству надавалося право розглядати і вирішувати за шаріатом духовні справи мусульман, що проживають у Таврійській і західних, “возвращенных от Польши” губерніях; справи приватної власності за заповітами або поділу маєтків, але тільки тоді, коли мусульмани просять про це і приймають беззаперечно ці

рішення. Якщо ж окремі особи не будуть згодні на рішення щодо розподілу майна за шариатом, то справи мають вирішувати в цивільному суді за встановленими державними законами [Александров 1914, 216]. У Положенні були введені практично всі духовні посади, які існували в Криму, окрім наїба (заступника кадїя), що, однак, не призвело до зникнення цієї посади. І після введення в дію Положення 1831 р. наїби, як заступники, у містах повністю заміняли кадїїв, і ТМДП визнавало їх як офіційних осіб. Із часом коло їхніх обов'язків звузилось і значення зменшилось [Александров 1912, 669; Александров 1914, 219].

Таким чином, з виданням Положення 1831 року застосування шариатських правових норм у середовищі таврійських і західних мусульман було уведено в певні рамки, виключено можливість більших або менших зсувів правових постанов шариату в бік російського цивільного права.

Закон цей, кодифікований, зі всіма подальшими змінами, увійшов до зводу законів Російської імперії (т. 9, ч. 1, вид. 1857 року), де він виділений у 5-ту книгу [Александров 1918, 339]. Положення 1831 року з подальшими змінами і доповненнями повністю лягло в основу закону про управління духовними справами мусульман Таврійської губернії 1896 р. (т. 9, ч. 1 св. зак., изд. 1896).

Варто згадати ще один закон, який має стосунок до духовенства всіх мусульман Росії: 14 грудня 1837 року Сенат опублікував “Мнение Государственного совета” від 21 жовтня 1837 року “О порядке избрания мулл и других духовных чинов к магометанским приходам” [ПСЗРИ 1838, т. 12, № 10594]. Цей закон при кодифікації не увійшов до закону про управління духовними справами мусульман Таврійської губернії 1896 р. Однак до першого десятиліття ХХ століття був єдиним законом, яким керувалися на виборах мусульманського духовенства, починаючи з хатибів і нижче, хоча він, звичайно, був застарілий і не відповідав поточним реаліям [Александров 1914, 219–220].

Слід зазначити, що фактично найвагоміший внесок в історію дослідження ТМДП з 1794-го до 1831 року, а саме щодо публікації Положення про ТМДП і його офіційного відкриття, здійснив І. Александров. Все, що на сьогодні відомо про діяльність ТМДП початкового періоду, дослідники черпають із робіт І. Александрово-

ва – і це не тільки виклад фактологічного матеріалу, а й оціночні судження на кшталт “мусульманство управлялось на прежних основаниях”, яке шириться науковою літературою й нині.

Про зміни, які відбулись у діяльності Правління з часу створення ТМДП до 1857 року, І. Александров мав намір написати окреме дослідження, але, очевидно, йому не вдалося цього зробити.

Завдання, яке ставив перед собою І. Александров, певною мірою здійснила З. Хайредінова. У 2003 році було захищено кандидатську дисертацію “Виникнення і розвиток ТМДП (кінець XVIII – початок XX століття)”, основні ідеї якої викладено у 2009 році в колективній монографії (розділ “Развитие мусульманской общины в Таврической губернии (конец XVIII – начало XX вв.)”), де висвітлено основні етапи як створення, так і діяльності ТМДП [Бойцова, Ганкевич, Муратова, Хайредінова 2009].

У З. Хайредінової, враховуючи ретельність І. Александрова, було мало шансів додати щось нове в дослідження початкового етапу створення ТМДП. Використовуючи попередні напрацювання І. Александрова та архівні джерела, вона дослідила виборчу систему ТМДП, функціональні обов’язки членів Правління, дала історичні портрети керівного складу, проаналізувала проекти реформування ТМДП та напрямки роботи Правління: духовно-правову, вакуфну діяльність, розвиток конфесійної освіти [Бойцова, Ганкевич, Муратова, Хайредінова 2009, 120–240].

Появі на світ досить інформативного, узагальнюючого й збалансованого дослідження З. Хайредінової передували роботи З. Абдуллаєвої (Хайредінова), В. Ганкевича [Ганкевич 1999; Абдуллаєва 1999], Д. Арапова, який розглянув процеси в Таврійському муфтіяті з кінця XVIII до початку XX ст. з погляду державного регулювання ісламу [Арапов 2004], П. Тарана, що досліджував автономістські тенденції в середовищі кримських татар [Таран 2004]. На думку П. Тарана, “ТМДП стало регіональним органом російського державного апарату, що мав підлеглість горизонтальну – Таврійському губернаторському правлінню і вертикальну – Департаменту духовних справ іноземних сповідань МВС”, однак “суттєвим досягненням політико-правової думки кримськотатарського народу стало втілення в російське законодавство

автономістських ідей конфесійної організації мусульманської громади, значний вплив на внутрішнє життя якої мала релігійно-юридична діяльність в Криму її духівництва” [Таран 2004, 19–20].

В останні роки у зв’язку з неоднозначними процесами в середовищі “російського ісламу” інтерес до історії, інституційного становлення ісламу в часи Російської імперії зростає, що актуалізує попередні напрацювання дослідників. Зростає також інтерес до процесів, що відбувалися і в середовищі таврійських мусульман, зокрема судової діяльності ТМДП: розгляд шлюбно-сімейних справ, вирішення спорів щодо заповітів і поділу спадщини [Хутько 2013].

Велику увагу діяльності ТМДП у сфері управління вакуфною власністю приділено Д. Конкінім. Протягом останнього десятиліття ці питання були розглянуті в циклі праць з вакуфного землеволодіння в Криму з кінця XVIII до початку XX століття [Конкин 2008 Конкин 2010, Конкин 2016].

Аналіз законотворчої діяльності Російської імперії доводить, що російська адміністрація намагалася зберегти вакуфне землеволодіння та ефективно управляти майном. Про це свідчить великий масив різноманітних законоположень, які найбільш повно були сформульовані в 1857 році і знайшли своє відображення у Зводі законів Російської імперії видання 1857 р., де управління вакуфними володіннями і надалі було закріплено за ТМДП. Інша справа, що часто політика збереження вакуфних володінь приходила в суперечність із приватними інтересами великих землевласників, вищих сановників, які були особисто зацікавлені в розмиванні фонду вакуфів. Своєрідною в цьому питанні була й позиція ТМДП, яке не завжди ефективно стояло на сторожі інтересів вакуфної власності, хоча Додаток 1857 р. ЗЗРІ ще раз підтвердив, що духовні вакуфи є власністю мусульманського духовенства, а управління як духовними, так і приватними вакуфами покладається на ТМДП.

Слід, однак, зазначити, що в одній з останніх робіт з історії ісламу в Україні 2016 р., яка позиціонується автором “як одна із перших в українській науці розвідок, присвячених історичній долі ісламу й мусульман на українських землях” [Якубович 2016], випущено з поля зору період кінця XVIII – початку XX століття,

коли мусульмани Криму перебували в правовому полі Російської імперії та відбувався процес творення ТМДП. Також у науковій літературі тиражуються і дублюються твердження дослідників XIX століття, без будь-якого критичного аналізу, як-от: “Після завоювання Криму Росією в 1783 р. управлінська структура і принципи керівництва мусульманською громадою, які існували на той момент у Кримському ханаті, були залишені в незмінному вигляді і на колишніх підставах” [Мусульманська спільнота... 2016, 19].

Російська державна машина не відразу, а поступово взяла під контроль мусульманські інститути в Криму, виходячи з того, що релігія має стояти на службі в державі, і вибудовувала стосунки з мусульманським духівництвом подібно відносинам з православною церквою, що на початку XVIII століття знайшло відображення в державній ідеології Російської імперії – “теорії офіційної народності” – трьох стовпах російської державності: православ’я, самодержавність, народність.

Політика посилення контролю продовжувалась до кінця XIX – початку XX ст., коли в Російській імперії почали виявлятися ознаки системної кризи. Поштовхом до зміни конфесійної політики Російської держави стало посилення революційного руху та загострення релігійного і національного питань.

Однак російський уряд не був налаштований на глибоке реформування системи духовного управління мусульманськими підданими імперії. Підтримкою користувалися традиційні релігійні кола, які зарекомендували себе тривалою і бездоганною службою режиму. А. Ганич вважає, що проекти щодо реформування, які створювалися представниками прогресивної мусульманської громадськості та петербурзької чиновницької еліти, були протилежними. Мусульманські діячі, визнаючи необхідність співпраці з монархією, прагнули до більшої релігійної централізації, розширення функцій і юрисдикцій духовних управлінь та ослаблення нагляду МВС і Військового міністерства за їхньою діяльністю. Натомість петербурзька політична еліта була налаштована на більшу децентралізацію мусульманських духовних управлінь, з відповідним скороченням чисельності служителів культу і збереженням над ними повного урядового контролю [Ганич 2011, 266–267].

Таким чином, аналіз історіографічного доробку приводить до висновку, що, починаючи з 1831 року, діяльність ТМДП ставала дедалі більше зарегульованою. ТМДП структурно увійшло до МВС і стало частиною розгалуженої бюрократичної системи. Вибори муфтія згідно з Положенням 1831 р. мали досить складну процедуру. Муфтія вибирався до 1891 року, але день виборів оголошувався імператорським указом. В історії ТМДП відомий випадок анулювання виборів, причини – неправильне формування списків виборців. З 1891 року всі таврійські муфтії вибирались міністром внутрішніх справ (указ від 27 травня 1891 року “Про порядок заміщення посад Таврійських муфтія і кадї-аскера”) [ПСЗРИ 1894, т. 11, № 7754]. Звичайно, на місцях мусульманське духовенство мало більше прав і було більш самостійним.

Вивчення історії створення ТМДП і сьогодні залишається актуальним, продовжується дослідження ролі перших таврійських муфтіїв у цьому процесі [Хайрединової 2016]. Оскільки період з 1811-го по 1831 р. є фактологічною лакуною в історії духовного життя мусульман Криму, ми мало знаємо про перебіг подій, що передували прийняттю Положення 1831 р. Можливо, певною мірою ці питання зможуть розв’язати архівні матеріали, що стосуються відкриття Таврійського Духовного Правління, з Державного архіву Одеської області [Державний архів Одеської... Ф. 190, спр. 74].

ЛІТЕРАТУРА

Абдуллаєва З. З. Жизнь и деятельность Таврического муфтия Али Хункалова // **Культура народів Причорноморья, 1999.** № 9. С. 57–60.

Александров И. Ф. К истории учреждения Таврического магометанского духовного правления 1794 // **ИТУАК, 1918.** № 54. С. 316–342.

Александров И. Ф. О мусульманском духовенстве и управлении духовными делами мусульман в Крыму после его присоединения к России // **ИТУАК, 1914,** № 51. С. 207–220.

Александров И. Ф. О наихбах в Крыму // **Мир ислама.** Санкт-Петербург, 1912. Т. 1. № 4. С. 669–670.

Александров И. Ф. **О шифате в Крыму.** Симферополь, 1914а. 5 с.

Арапов Д. Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII – начало XX вв.). Москва, 2004. 288 с.

Арапов Д. Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII – начало XX вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Москва, 2005. 59 с.

Арапов Д. Ю. Образование Таврического муфтията в Российской империи (1783–1831 гг.) // **Русь, Россия: Средневековье и Новое время.** Вып. 4: Четвертые чтения памяти академика РАН Л. В. Милова. Материалы к международной научной конференции. Москва, 26 октября – 1 ноября 2015 г. / Под ред. Д. Ю. Арапов, Н. С. Борисов, Л. Н. Вдовина и др. Т. 4. Москва, 2015. С. 592–597.

Блюменфельд Г. Ф. Крымско-татарское землевладение. (Ист.-юрид. очерк). Одесса: Тип. “Одес. вестн.”, 1888. 116 с.

Бойцова Е. В., Ганкевич В. Ю., Муратова Е. С., Хайрединова З. З. Ислам в Крыму: Очерки истории функционирования мусульманских институтов. Симферополь, 2009. 432 с.

Варадинов Н. В. История Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1858–1863. Ч. 1–3. 8 т.

Ганич А. Муфтият, которого не было // **Ab Imperio**, 2011. № 4. С. 261–284.

Ганкевич В. Ю. Таврійське мусульманське духовництво в межах законів Російської імперії (XIX – поч. XX ст.) // **Вісник Університету внутрішніх справ**, 1999. № 7. С. 19–22.

Державний архів Одеської області. Ф. 190. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. 1823–1830. Оп. 1. Спр. 74. 144 арк. 7 лютого 1825 – 16 січня 1831.

Завадовский А. Г. Сто лет жизни Тавриды. (В память празднования столетнего юбилея присоединения Крыма к России 1783–1883 гг.). Симферополь: Таврическая губернская типография, 1885. 324 с.

Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма. Ч. 1. Николаев, 1873. 249 с.

Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма. Ч. 3–7. Санкт-Петербург, 1875. 400 с.

Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма. Ч. 8–13. Санкт-Петербург, 1875. 500 с.

Кондараки В. Х. В память столетия Крыма. Москва: Типография В. В. Чичерина, 1883.

Конкин Д. В. Вакуфное землевладение в контексте деятельности первых землеустроительных комиссий в Крыму (1796–1810 гг.) // МАИЭТ, 2008. Вып. 14. С. 491–512.

Конкин Д. В. Граф М. С. Воронцов и вакуфный вопрос в Крыму // МАИЭТ, 2010. Вып. 16. С. 488–518.

Конкин Д. В. Проблемы вакуфного землевладения в Крыму после окончания Восточной войны (1853–1856 гг.) // Материалы к истории Причерноморья в Новое время. Симферополь, 2016. С. 50–70.

Лашков Ф. Ф. Исторический очерк крымскотатарского землевладения. Симферополь, 1897.

Мусульманська спільнота України: інституціоналізація і розвиток. Вінниця: Консоль, 2016. С. 399.

Мухин В. Ф. Очерк магометанского права наследования. Санкт-Петербург, 1898. 296 с.

Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 1. Т. 21. 1830. № 15708.

ПСЗРИ. Собрание 1. Т. 22. 1830. № 15988.

ПСЗРИ. Собрание 1. Т. 23. 1830. № 17174, № 17265.

ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 1. 1830. № 690.

ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 6. 1832. № 5033.

ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 12. 1838. № 10594.

ПСЗРИ. Собрание 3. Т. 11. 1894. № 7754.

Таран П. Є. Автономістські ідеї в політико-правовій думці кримськотатарського народу (1783–1918 рр.). [Текст]: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Таран Павло Євгенович; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2004. 20 с.

Тимошук О., Таран П. Кримськотатарська політико-правова думка кінця XVIII – початку XX ст.: особливості генезису та автономістські процеси еволюції. Харків, 2004. 176 с.

Торнау Н. Е. О праве собственности по мусульманскому законодательству. Санкт-Петербург, 1882. [2], X, 87 с.

Хайрединова З. З. Роль первых Таврических муфтиев и проблемы интеграции мусульманского населения Крыма в состав России (1783–1803 гг.) // **Вестник Кемеровского государственного университета**, 2016. № 1 (65). С. 66–70.

Хайрединова З. З. Правовое регулирование статуса крымско-татарского духовенства в период включения Крыма в состав России (конец XVIII – первая половина XIX вв.) // **Материалы к истории Причерноморья в Новое время**. Симферополь, 2016а. С. 26–31.

Хутько Т. В. Магометанский духовный суд в Таврической губернии (конец XVIII – первая половина XIX ст.) // **Проблеми законності**, 2013. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/magometanskiy-duhovnyy-sud-v-tavrisheskoy-gubernii-konets-xviii-pervaya-polovina-xix-st-1>

Якубович М. **Ислам в Україні: Історія і сучасність**. Вінниця: ТОВ “Нілан-ЛТД”, 2016. 264 с.

REFERENCES

Abdullayeva Z. Z. (1999), “Zhizn’ i deyatel’nost’ Tavricheskogo muftiya Ali Khunkalova”, in *Kul’tura narodov Prichernomor’ya*, No. 9, pp. 57–60. (In Russian).

Aleksandrov I. F. (1918), “K istorii uchrezhdeniya Tavricheskogo magometanskogo dukhovnogo pravleniya 1794”, in *ITUAK*, No. 54, pp. 316–342. (In Russian).

Aleksandrov I. F. (1914), “O musul’manskom dukhovenstve i upravlenii dukhovnymi delami musul’man v Krymu posle ego prisoyedineniya k Rossii”, in *ITUAK*, No. 51, pp. 207–220. (In Russian).

Aleksandrov I. F. (1912), “O naibakh v Krymu”, in *Mir islama*, Sankt-Peterburg, Vol. 1, No. 4, pp. 669–670. (In Russian).

Aleksandrov I. F. (1914a), *O shifate v Krymu*, Simferopol’. 5 p. (In Russian).

Arapov D. Yu. (2004), *Sistema gosudarstvennogo regulirovaniya islama v Rossiyskoy imperii (poslednyaya tret’ XVIII – nachalo XX vv.)*, Moskva. 288 p. (In Russian).

Arapov D. Yu. (2005), *Sistema gosudarstvennogo regulirovaniya islama v Rossiyskoy imperii (poslednyaya tret’ XVIII – nachalo XX vv.)*,

Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk, Moskva. 59 p. (In Russian).

Arapov D. Yu. (2015), “Obrazovaniye Tavricheskogo muftiyata v Rossiyskoy imperii (1783–1831 gg.)”, in *Rus', Rossiya: Srednevekov'ye i Novoye vremya*, Vyp. 4: Chetvertyye chteniya pamyati akademika RAN L. V. Milova, Materialy k mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, Moskva, 26 oktyabrya – 1 noyabrya 2015 g., Pod red. D. Yu. Arapov, N. S. Borisov, L. N. Vdovina i dr., Vol. 4, Moskva, pp. 592–597. (In Russian).

Blyumenfel'd G. F. (1888), *Krymsko-tatarskoye zemlevladeniye*. (Ist.-yurid. ocherk), Odessa: Tip. “Odes. vestn.”. 116 p. (In Russian).

Boytsova E. V., Gankevich V. Yu., Muratova E. S. and Khayredinova Z. Z. (2009), *Islam v Krymu: Ocherki istorii funktsionirovaniya musul'manskikh institutov*, Simferopol'. 432 p. (In Russian).

Varadinov N. V. (1858–1863), *Istoriya Ministerstva vnutrennikh del*, Sankt-Peterburg, Ch. 1–3. 8 Vol. (In Russian).

Ganich A. (2011), “Muftiyat, kotorogo ne bylo”, in *Ab Imperio*, No. 4, pp. 261–284. (In Russian).

Hankevych V. Yu. (1999), “Tavriys'ke musul'mans'ke dukhivnytstvo v mezhakh zakoniv Rosiys'koy imperiyi (XIX – poch. XX st.)”, in *Visnyk Universytetu vnutrishnikh sprav*, No. 7, pp. 19–22. (In Ukrainian).

Derzhavnyy arkhiv Odes'koy oblasti, F. 190, Kantselyariya Novorosiy's'koho i Bessarabs'koho heneral-hubernatora, Op. 1, Spr. 74, 144 ark., 7 lyutoho 1825 – 16 sichnya 1831. (In Ukrainian).

Zavadovskiy A. G. (1885), *Sto let zhizni Tavridy*. (V pamyat' prazdnovaniya stoletnego yubileya prisoyedineniya Kryma k Rossii 1783–1883 gg.), Simferopol': Tavricheskaya gubernskaya tipografiya. 324 p. (In Russian).

Kondaraki V. Kh. (1873), *Universal'noye opisaniye Kryma*, Ch. 1, Nikolayev. 249 p. (In Russian).

Kondaraki V. Kh. (1875), *Universal'noye opisaniye Kryma*, Ch. 3–7, Sankt-Peterburg. 400 p. (In Russian).

Kondaraki V. Kh. (1875), *Universal'noye opisaniye Kryma*, Ch. 8–13, Sankt-Peterburg. 500 s. (In Russian).

Kondaraki V. Kh. (1883), *V pamyat' stoletiya Kryma*, Moskva: Tipografiya V. V. Chicherina. (In Russian).

Konkin D. V. (2008), “Vakufnoye zemlevladieniye v kontekste deyatel'nosti pervykh zemleustroitel'nykh komissiy v Krymu (1796–1810 gg.)”, in *MAIET*, Vyp. 14, pp. 491–512. (In Russian).

Konkin D. V. (2010), “Graf M. S. Vorontsov i vakufnyy vopros v Krymu”, in *MAIET*, Vyp. 16, pp. 488–518. (In Russian).

Konkin D. V. (2016), “Problemy vakufnogo zemlevladieniya v Krymu posle okonchaniya Vostochnoy voyny (1853–1856 gg.)”, in *Materialy k istorii Prichernomor'ya v Novoye vremya*, Simferopol', pp. 50–70. (In Russian).

Lashkov F. F. (1897), *Istoricheskiy ocherk krymskotatarskogo zemlevladieniya*, Simferopol'. (In Russian).

Musul'mans'ka spil'nota Ukrayiny: instyuttsionalizatsiya i rozvytok (2016), Vinnytsya: Konsol', p. 399. (In Ukrainian).

Mukhin V. F. (1898), *Ocherk magometanskogo prava nasledovaniya*, Sankt-Peterburg. 296 p. (In Russian).

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (PSZRI) (1830), Sobraniye 1, Vol. 21, No. 15708. (In Russian).

PSZRI (1830), Sobraniye 1, Vol. 22, No. 15988. (In Russian).

PSZRI (1830), Sobraniye 1, Vol. 23, No. 17174, No. 17265. (In Russian).

PSZRI (1830), Sobraniye 2, Vol. 1, No. 690. (In Russian).

PSZRI (1832), Sobraniye 2, Vol. 6, No. 5033. (In Russian).

PSZRI (1838), Sobraniye 2, Vol. 12, No. 10594. (In Russian).

PSZRI (1894), Sobraniye 3, Vol. 11, No. 7754. (In Russian).

Taran P. Ye. (2004), *Avtonomists'ki ideyi v polityko-pravoviy dumtsi kryms'kotatars'koho narodu (1783–1918 rr.)*. [Tekst]: avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.01, Taran Pavlo Yevhenovych; NAN Ukrayiny, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho, Kyiv. 20 p. (In Ukrainian).

Tymoshchuk O. and Taran P. (2004), *Kryms'kotatars'ka polityko-pravova dumka kintsya XVIII – pochatku XX st.: osoblyvosti henezysu ta avtonomists'ki protsesy evolyutsiyi*, Kharkiv. 176 p. (In Ukrainian).

Tornau N. E. (1882), “O prave sobstvennosti po musul'manskomu zakonodatel'stvu”, Sankt-Peterburg, [2], X. 87 p. (In Russian).

Khayredinova Z. Z. (2016), “Rol' pervykh Tavricheskikh muftiyev i problemy integratsii musul'manskogo naseleniya Kryma v sostav Rossii (1783–1803 gg.)”, in *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta*, No. 1 (65), pp. 66–70. (In Russian).

Khayredinova Z. Z. (2016a), “Pravovoye regulirovaniye statusa krymskotatarskogo dukhovenstva v period vklyucheniya Kryma v sostav Rossii (konets XVIII – pervaya polovina XIX vv.)”, in *Materialy k istorii Prichernomor'ya v Novoye vremya*, Simferopol', pp. 26–31. (In Russian).

Khut'ko T. V. (2013). “Magometanskiy dukhovnyy sud v Tavricheskoy gubernii (konets XVIII – pervaya polovina XIX st.)”, in *Problemy zakonnosti*, available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/magometanskiy-duhovnyy-sud-v-tavricheskoy-gubernii-konets-xviii-pervaya-polovina-xix-st-1> (accessed May 6, 2017). (In Russian).

Yakubovych M. (2016), *Islam v Ukrayini: Istoriya i suchasnist'*, Vinnytsya: TOV “Nilan-LTD”. 264 p. (In Ukrainian).

О. С. Мавріна

**ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ
ТАВРІЙСЬКОГО МАГОМЕТАНСЬКОГО
ДУХОВНОГО ПРАВЛІННЯ
(до історіографії питання)**

У статті розглянуто історіографію проблеми виникнення Таврійського Магометанського Духовного Правління (далі ТМДП) та його діяльності як органу релігійного самоуправління мусульман Криму, що перебував під контролем державної бюрократичної машини Російської імперії.

Аналіз основних тематичних напрямків історіографії XIX століття щодо мусульманського населення Криму, різноманітної кримознавчої літератури етнографічного, історичного, правознавчого, статистичного, мемуарного характеру останньої чверті XIX – до початку XX століття дає підстави стверджувати про відсутність цілісної спроби дослідження процесів створення і діяльності ТМДП.

Викладений фактичний матеріал на основі вивчення кримських архівних джерел, аналіз преси та законодавчої бази щодо створення

ТМДП, здійснений І. Александровим, провідним дослідником ТМДП 20-х років ХХ століття, не збігався з його оціночними судженнями, які були притаманні й більшості вчених кінця ХІХ – початку ХХ століття. Ці твердження базувались на тезі, що мусульманське духовенство з часів останнього кримського хана Шагін-Гірея залишилось на своїх місцях і управлялось на колишніх умовах. Однак роботи вченого доводять, що управління і життя мусульман не залишились колишніми.

Аналіз історіографічного доробку, законодавчої бази приводить до висновку, що, починаючи з 1831 року, діяльність ТМДП ставала дедалі більше зарегульованою. ТМДП структурно увійшло до МВС і стало частиною розгалуженої бюрократичної системи.

Ключові слова: історіографія, Таврійське Магометанське Духовне Правління, Крим, мусульмани, Російська імперія

О. С. Маврина

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ТАВРИЧЕСКОГО МАГОМЕТАНСКОГО
ДУХОВНОГО ПРАВЛЕНИЯ
(к историографии вопроса)**

В статье рассмотрена историография проблемы возникновения Таврического Магометанского Духовного Правления (далее ТМДП) и его деятельности как органа религиозного самоуправления мусульман Крыма, который находился под контролем государственной бюрократической машины Российской империи.

Анализ основных тематических направлений историографии ХІХ века, касающийся мусульманского населения, разнообразной крымоведческой литературы этнографического, исторического, правоведческого, статистического, мемуарного характера последней четверти ХІХ – до начала ХХ века дает основания утверждать об отсутствии целостной попытки исследования процессов создания и деятельности ТМДП.

Изложение фактического материала на основе изучения крымских архивных источников, анализ прессы и законодательной базы, касающихся создания ТМДП, были осуществлены И. Александровым, ведущим исследователем ТМДП 20-х годов ХХ века. Однако фактический материал, изложенный исследователем, не совпадал с его оценочными суждениями, которые были присущи и большинству ученых конца ХІХ – начала ХХ века. Эти суждения основывались на тезисе, что мусульманское духовенство со времен последнего крымского хана Шагин-Гирейя осталось на своих местах и управлялось на “прежних

основаниях”. Однако работы автора показывают обратное, что управление и жизнь мусульман не остались прежними.

Анализ историографического наследия, законодательной базы приводит к выводу, что, начиная с 1831 года, деятельность ТМДП становилась все более зарегулированной. ТМДП структурно вошло в МВД и стало частью разветвленной бюрократической системы.

Ключевые слова: историография, Таврическое Магометанское Духовное Правление, мусульмане, Крым, Российская империя

Стаття надійшла до редакції 23.05.2017